

RECOMANACIONS
PER INFORMAR
SOBRE LES
AGRESSIONS
SEXUALS

Isabel Muntané
Violeta García

DO NES VALEN TES

Col·laboren

Generalitat de Catalunya
Institut Català de les Dones

ÍNDEX

1. INTRODUCCIÓ	3
2. RECOMANACIONS PER INFORMAR SOBRE LES AGRESSIONS SEXUALS	4
2.1. Informar sobre les dones	5
2.1.1. Som ciutadanes de dret	5
2.1.2. No atribuir-nos la responsabilitat	7
2.1.3. Explicar els processos judicials i de recuperació	9
2.2. Informar sobre els agressors i les agressions sexuals	13
2.2.1. No difuminar la responsabilitat dels agressors	13
2.2.2. No minimitzar les agressions sexuals	15
2.3. Llenguatge fotogràfic i audiovisual	17
3. AGRAÏMENTS	18
4. BIBLIOGRAFIA	19

Guia per informar sobre les agressions sexuals

Autores:

Isabel Muntané

Violeta García

Pilixip, **disseny i maquetació**

Paula Monteiro, **revisió lingüística**

1. INTRODUCCIÓ

Aquesta "Guia per informar sobre les agressions sexuals" forma part del treball **"Dones valentes: per una nova informació sobre les violències sexuals"** dut a terme entre els anys 2016 i 2018. Aquest treball ha estat possible gràcies a la col·laboració desinteressada de moltes dones que han patit agressions sexuals; d'entitats i expertes feministes i de professionals del periodisme que ens han aportat el seu coneixement. També ha estat imprescindible el suport rebut per institucions com l'Ajuntament de Barcelona i l'Institut Català de les Dones, que han confiat en aquest projecte i l'han fet possible.

El document que us presentem pretén ser un instrument pràctic per a professionals del periodisme i una eina útil per construir informacions de qualitat que canviïn els imaginaris sexistes sobre les agressions sexuals. Volem oferir una nova mirada que deixi de culpabilitzar les dones i desresponsabilitzar els agressors i que emmarqui aquestes greus violències dins l'estructura social masclista on el poder es distribueix de manera desigual entre dones i homes. Un dels nostres objectius és que les informacions sobre agressions sexuals deixin de ser un instrument per atemorir les dones i reduir les nostres possibilitats d'ocupar els espais públics amb llibertat. Les informacions han de deixar de donar suport a la funció que realment tenen les agressions sexuals, que és mantenir les dones com a subordinades i no permetre l'exercici de la nostra llibertat.

2. RECOMANACIONS PER INFORMAR SOBRE LES AGRESSIONS SEXUALS

La veu i el coneixement de les dones que han patit agressions sexuals són el fonament d'aquestes recomanacions, i és justament per això que parlem en primera persona, perquè totes les dones hem patit alguna agressió sexual. I això també dona a aquests suggeriments tota la legitimitat per ser aplicats al tractament de qualsevol informació relacionada amb les agressions sexuals.

Hem considerat adient organitzar les recomanacions en tres àmbits diferenciats, tot i que s'interrelacionen i que el canvi de discurs ha d'incidir de forma transversal en tots ells.

Informar sobre les dones

Informar sobre els agressors i les agressions

Llenguatge fotogràfic i audiovisual

2.1. Informar sobre les dones

2.1.1. Som ciutadanes de dret

Quan les informacions ens presenten allunyades de la nostra individualitat, com a víctimes i sense capacitat de resposta, no se'ns reconeix com a subjectes de dret. La imatge que es transmet de nosaltres és la d'un cos sense veu, un objecte, un no-ser.

- **Presentar-nos com subjectes actius en la nostra diversitat.**

Si s'insisteix a presentar-nos sense capacitat d'acció, s'està perpetuant l'imaginari patriarcal que ens relega a l'espai privat. Segons aquest imaginari, quan vulnerem aquesta "norma" ens situem en un espai de vulnerabilitat on "tot és possible" i només podem ser objectes de protecció¹.

- **No revictimitzar-nos abusant de la paraula "víctima". Parlar des de les múltiples facetes de la nostra vida (veïnes, ciutadanes, professionals...), respectant el nostre dret a l'anonimat i el del nostre entorn.**

La paraula "víctima" és important des d'un punt de vista polític, ja que suposa que hi ha una persona que ha estat ofesa i que té dret a una reparació social. Això serveix per dignificar-nos, però quan se n'abusa se'ns deshumanitza i se'ns remet a un estat, més que a un estadi de la nostra vida. Vam ser víctimes en un moment determinat, però aquesta no és la nostra essència. Insistir a presentar-nos només com a víctimes ens limita i ens situa com a objectes de protecció i no com subjectes de dret².

Respectar el nostre anonimat no és incompatible amb informar sobre nosaltres d'una manera diversa i multidimensional.

¹ "Las mujeres se representan en las noticias que relatan agresiones como vulnerables a la violencia, como seres pasivos y débiles que, en consecuencia, necesitan protección de aquellos que pueden brindársela, es decir, los propios hombres" (Natalia Fernández Díaz, 2003: 121).

"El cuerpo femenino, una vez reducido a su destino biológico, queda atenazado por la pasividad y la indeterminación. La pasividad remite a la sumisión y a la debilidad, lo que convierte a la mujer en un ser vulnerable a la agresión. [...] Sin embargo, en la agresión (especialmente en la de tipo sexual) no sólo se presente el lastre del tópico de la pasividad femenina. De hecho, si existen discursos culpabilizadores es porque se cree que la mujer ha abandonado los cánones de la pasividad" (Natalia Fernández Díaz, 2003: 36-37).

² "Las mujeres agredidas se caracterizan en la prensa como 'víctimas'. [...] Las mujeres jóvenes son percibidas como las víctimas por excelencia, ya que su edad está ligada al fervor y al atractivo sexuales que las convierte en responsables o al menos desencadenantes de su propia victimización" (Natalia Fernández Díaz, 2003: 131).

- **Respectar la nostra individualitat i no presentar-nos, únicament, com a part d'una estadística.**

Si es parla de les dones agredides sexualment només a través de números, s'evita presentar la realitat de les agressions sexuals. Les dones no som un grup homogeni, cal reflectir-nos amb la diversitat que representem. A més, amb aquesta despersonalització s'eviten possibles respostes d'empatia i s'immunitza la ciutadania davant les agressions sexuals.

Si es parla de nosaltres només a partir d'estadístiques oficials, s'ha de tenir en compte que aquestes no ofereixen tota la dimensió real de les agressions sexuals.

És important donar informació veraç sobre la realitat de les agressions sexuals i, per fer-ho, és necessari oferir dades globals que permetin entendre la dimensió real del problema i la seva incidència social. Al mateix temps, necessitem tenir present la individualitat de les persones sobre les quals estem informant, de manera que no siguin "una més". Les dones que patim agressions sexuals podem tenir diversitats funcionals, sexuals, d'origen, de gènere, etc. Les informacions no s'han de focalitzar en aquestes per justificar les agressions, sinó més aviat per remarcar que, en l'estructura de poder patriarcal, la diferència es converteix en una vulnerabilitat afegida³.

³ Partint de la Convenció sobre els drets de les persones amb discapacitat, de les Nacions Unides (2007), i del nou paradigma que marca l'OMS, entenem que parlar de persones "amb discapacitat" o bé de "diversitat funcional" promou una visió de la discapacitat holística i en positiu. Aquest document operatiu inclou l'atenció a persones amb diversitat funcional lligada a la discapacitat física, sensorial i intel·lectual. Pel que fa als trastorns mentals, existeix un document operatiu específic per a l'abordatge de la violència masclista i la salut mental (Generalitat de Catalunya, 2010).

- **No donar detalls morboses de les agressions sexuals.**
- **Visibilitzar i donar autoritat a la nostra paraula.**

Els detalls morboses no tenen interès informatiu, ens situen com objectes sexuals passius i fan que la mirada no se centri en el fet fonamental que és la violència sexual. S'ha d'anar amb compte de no envair la nostra intimitat i no presentar-nos com objectes sexuals a l'exposició de tothom, ja que és més senzill fer mal a algú quan aquesta persona és presentada a partir de les parts del seu cos; sense autonomia; privada de dignitat humana; reduïda al rang d'objecte, sense atribuir-li sentiments i negant-li la veu. En aquests casos, és més senzill que s'anul·li la capacitat d'empatia, d'entendre el patiment de l'altre. A més a més, aquest tipus de notícies pot aportar idees a altres agressors que poden veure's enfortits⁴.

En canvi, és important que es donin detalls quan les agressions no es corresponguin a l'imaginari construït socialment, és a dir, quan es tracti d'agressions portades a terme per persones conegudes, en entorns laborals, diürns, a casa, sense penetració vaginal... Aquestes violències són molt freqüents i no apareixen a les informacions sobre agressions sexuals. Si se'n parlés, moltes dones podrien identificar que van patir una agressió, de manera que els detalls, en aquest cas, tindrien una funció de formació social, perquè, més que detalls, serien dades sobre el funcionament i la realitat de les agressions sexuals.

Els detalls també poden ser importants quan reflecteixen un dels objectius de les agressions sexuals: la dimensió social d'aterrorir i espantar al col·lectiu de dones.

Cal construir el relat informatiu des de les afirmacions i evitar expressions que transmetin dubte i qüestionin la nostra paraula.

- No utilitzar eufemismes per parlar d'agressions sexuals.⁵
- No utilitzar condicionals.
- No abusar de paraules com "suposada" i "presumpte".

⁴ "Gracias al uso de metonimias, se reduce a la mujer a su anatomía. El resultado es una presentación parcial de la mujer que queda asociada y vinculada a su realidad anatómica, y pierde su caracterización como ser humano pleno" (Natalia Fernández Díaz, 2003: 146).

⁵ "Investigaciones de laboratorio informan del poder desinhibitorio del lenguaje eufemístico, las personas tienden a una mayor agresividad si la acción no es llamada con su nombre verdadero sino con otro menos violento" (Marco Strano, 2003: 67)

2.1.2. No atribuir-nos la responsabilitat

Quan les informacions ens atribueixen la responsabilitat de l'agressió sexual, ja sigui pel nostre comportament, per la nostra vestimenta, per no respondre com s'espera de nosaltres o per qualsevol altra circumstància, s'està distorsionant el focus del problema perquè es presenta la víctima com a responsable i l'agressor com a víctima.⁶

Els delictes contra la llibertat sexual són els únics on les víctimes hem de demostrar la nostra innocència. Encara que es tracti de judicis penals, on hi ha una acusació pública, la persona que ha patit una agressió sexual ha de demostrar-la o fins i tot provar que no ha estat culpa seva. Cal desmuntar aquesta responsabilitat: les úniques persones responsables de la violència sexual són els agressors.

- **Les dones no hem de justificar la nostra resposta a la violència sexual.**

Una agressió sexual és sempre un delicte, independentment de la resposta de qui l'ha patida. Hi ha moltes formes d'intimidat a una persona, des de l'ús d'armes, les amenaces verbals, el xantatge, la superioritat numèrica o la simple sorpresa, i moltes formes d'agressió sexual (submissió química, abús, assetjament...).

La reacció de defensa davant d'una violència està determinada biològicament i condicionada per les circumstàncies i en funció d'elles fem el que és més adaptatiu per a la nostra supervivència en un moment de perill.⁷

Sovint no es pot demanar ajuda ni fugir, i lluitar pot portar problemes afegits al fet de ser agredida sexualment. D'aquesta manera, la immobilitat o paràlisi tònica és una resposta freqüent que, malauradament, sovint no s'entén per part dels operadors jurídics.⁸

- **No hem de demostrar que vam patir lesions físiques ni l'ús de la força.**

Hem d'evitar alimentar un imaginari que no es correspon amb la realitat.⁹ Són poques les agressions sexuals en les quals també hi ha ús de la força extrema i lesions físiques.¹⁰

Hem de tenir en compte que la majoria de les agressions són comeses per homes de l'entorn pròxim. Molt sovint, els agressors fan servir com a arma la confiança, l'abús del poder, el xantatge o les drogues o altres substàncies inhibidores de la voluntat. I també influeix la socialització de gènere que tenim les dones, educades per fer-nos càrrec de les emocions i la cura dels homes; per no connectar amb allò que volem ni expressar-ho, i per tenir por del que diran de nosaltres si escoltem allò que ens dicta la nostra intuïció.

6 "[...] las mujeres se convierten, queriéndolo o no, en objetos codiciados e irresistibles, que han arruinado su vida con su actitud y que, por lo tanto, merecían la agresión, como advertencia o como castigo" (Natalia Fernández Díaz, 2003: 119).

7 "Un individuo no opta por responder ante la amenaza con respuestas de lucha, huida o congelación. Se trata de una respuesta automática subcortical (es decir, no pensada ni meditada) mediada por el sistema límbico del cerebro. No es criticable la respuesta de congelación. Es la mejor estrategia de que dispone el sistema límbico para la supervivencia basada en la evaluación instantánea de cada situación y en los recursos y circunstancias únicas de cada persona" (Babette Rothschild, 2015: 119).

"Las defensas movilizadoras dejan paso a las defensas asociadas a la inmovilización cuando las primeras se muestran ineficaces o no son la mejor estrategia para garantizar la supervivencia" (Allen, 2001; Misslin, 2003; Nijehuis et al., 1998; Nijehuis et al., 1999 i Rivers, 1920, a Pat Odgen, 2006: 186).

8 "[...] la resistencia no es solo un comportamiento que puede generar una mayor carga de violencia por parte de un agresor, sino que se debe y se puede dosificar. Es decir, debe haber una cantidad 'justa y necesaria' de violencia que al menos pruebe que la víctima no estaba disfrutando de la situación" (Natalia Fernández Díaz, 2003: 117).

9 "Los estándares legales tradicionales reconocen una violación como delito solo si el perpetrador usa una fuerza extrema, que excede con mucho lo que habitualmente puede necesitarse para aterrorizar a una mujer" (Judith Herman, 2015: 72).

10 "Cuando existen cuadros lesionales son debidos, generalmente, a la desproporción entre las partes anatómicas de víctima y agresor (en el caso de menores), y a la propia brutalidad del acto en sí, lo que causa desgarramientos y laceraciones externos e internos y lesiones de diversa índole (Kvito, 1986; Cobo, 1998). Las señales de lucha y defensa suelen ser casi inexistentes en los reconocimientos forenses, sin embargo persiste la idea popular de que si no existe un estado de gran deterioro físico quiere decir que no ha sido violentada" (Sandra Millán et al., 1998: 26).

- **Evitar focalitzar la informació en dades circumstancials:**

- Havia begut.
- Havia marxat amb un desconegut.
- Anava sola.
- Era de nit.

S'ha d'evitar relacionar les agressions sexuals amb situacions concretes, com la nit, els descampats, les festes, l'alcohol... Aquesta associació d'idees alimenta l'imaginari que les agressions només es produeixen en circumstàncies determinades, de forma fortuïta i sota la responsabilitat de les dones.¹¹ Amb aquestes informacions s'està qüestionant el nostre comportament. Les dones som subjectes independents i lliures per decidir què fer, com i quan fer-ho i això no pot ser considerat element causal de cap agressió sexual. Implícitament, se'ns està infantilitzant, provocant inseguretat i por, i això limita la nostra llibertat, que és justament l'objectiu de les agressions sexuals.¹²

En canvi, es pot aprofitar per remarcar que aquestes circumstàncies en cap cas són un motiu per l'agressió. En tot cas, formen part de la premeditació i traïdoria de l'agressor.

11 Segons l'estudi "Percepción social de la violencia sexual" (2015:8) de la Delegación del Gobierno para la Violencia de Género, només el 48% dels homes està en desacord amb l'afirmació que "l'alcohol és sovint el causant que un home violi una dona" (<http://cort.as/-CXCs>).

12 "Analistas como Sothill, Walby y Hay insisten en que la provocación se considera que existe cuando la mujer lleva ropas excitantes o cuando penetra en espacios típicamente masculinos [...]. De alguna manera, acceder a ciertos espacios es transgredir las propias 'fronteras naturales' socialmente adjudicadas. Ellos las convierten automáticamente en elementos públicos en contextos públicos que las exponen a cualquier deseo o arbitrio ajeno. Las invasiones sirven, a la sazón, para recordar a las mujeres su posición altamente vulnerable" (Natalia Fernández Díaz, 2003: 119).

"[...] las representaciones sobre el peligro sexual contenidas en los relatos son formas de castigo que tratan de aleccionar, corregir y coaccionar a las mujeres y [...] en cuanto que patronos de vigilancia social establecidos, sobre lo que una mujer puede o no hacer, tratan de adoctrinar el cuerpo de las mujeres, vulnerar su capacidad de decisión en un intento de someterlas a un autocontrol y un autodomínio continuos" (Nerea Barjola, 2018: 19).

"La disciplina del terror sexual es, precisamente, una medida punitiva que la sociedad implementará a través de los relatos sobre el peligro sexual" (Nerea Barjola, 2018: 30).

- **Evitar fer judicis de valor de les relacions sexoafectives entre agressor i agredida.**

Les relacions sexoafectives que les dones tinguéssim o haguéssim tingut amb l'agressor no influencien ni resten importància a l'agressió sexual. Aquesta sempre és un fet delictiu.

2.1.3. Explicar els processos judicials i de recuperació

- **Visibilitzar els nostres processos de recuperació i de resiliència.**
- **Informar sobre les dificultats en el moment de presentar una denúncia i iniciar un procés judicial.¹³**

La majoria de nosaltres som dones que després de l'agressió hem iniciat un procés de recuperació i hem superat, de diferents maneres, les seves conseqüències. Visibilitzar aquests processos incrementa la nostra resiliència, la capacitat que tenim per resistir i superar les agressions. Si també s'informa d'aquests processos, s'ajuda a altres dones que poden trobar en aquests exemples la força o les eines que els falten per iniciar la recuperació.

No presentar el procés policial i judicial com si fos fàcil o garantis la condemna de l'agressor.

Quan s'explica el procés policial i judicial, cal posar èmfasi en la victimització secundària¹⁴ i les conseqüències emocionals que provoquen en nosaltres la realitat del sistema: la falta d'empatia, el qüestionament de la nostra paraula, el llarg temps d'espera pel judici, la confrontació amb l'agressor o l'exigència per explicar amb tot detall i diverses vegades l'agressió sexual, entre altres.

¹³ "Els judicis per violació són viscuts per moltes dones com una prolongació, en formes mutades, de la violència ja soferta. Aquesta vivència reflecteix no tant l'actitud personal dels i les treballadors de la justícia sinó el fet objectiu que aquests i el violador estan entre ells en una relació en la qual la dona no té importància més que com un negatiu. En el significat que els homes donen a la violació les dones no importen. Hi figuren només com a cossos o com a metàfores. No com a possibles antagonistes en els desitjos o en la interpretació" (Luisa Muraro, 1989).

"Después de que se cometa una agresión sexual, un aparato legal se encargará de construir y difundir una idea de lo que es normal y lo que es desviado en la sexualidad femenina [...]" (Natalia Fernández Díaz, 2003: 118).

¹⁴ "Si alguien quisiera diseñar un escenario para provocar síntomas postraumáticos de intrusión, no podría hacerlo mejor que construyendo una sala de juicios. Las mujeres a menudo comparan la experiencia con ser violadas de nuevo" (Judith Herman, 2015: 72).

- **No alimentar el mite de les denúncies falses ni insistir en la retirada de les denúncies.**

La dificultat dels processos fa que moltes de nosaltres desistim d'arribar al final i això no significa que la denúncia hagi estat falsa.

Indirectament s'està posant en dubte la nostra paraula i se'ns està responsabilitzant sense explicar que el procés traumàtic de les violències condueix, moltes vegades, a negar-les o amagar-les i a no voler passar per un procés policial i judicial que fa reviure l'agressió sexual.^{15 16} Moltes dones necessitem temps per adonar-nos que hem patit una agressió, i per estar preparades per sostenir emocionalment un tràmit de denúncia policial i el posterior procés judicial que ens dificultarà la recuperació i que no ens garanteix una reparació.

Cal treballar amb dades oficials contrarestant-les amb fonts expertes feministes i sense oblidar la mirada crítica¹⁷.

15 "La estadística europea, con datos de 2015, sitúa a España entre los países de la UE con menos denuncias por violación de la UE, con 2,65 casos por cada 100.000 habitantes, muy lejos de las 62 violaciones denunciadas por cada 100.000 habitantes en Inglaterra y Gales, o las 57 en Suecia. Solo ocho países europeos registraron menos violaciones que España: Chipre (2,36 por cada 100.000 habitantes); Eslovenia (2,04); Bulgaria (1,65), Eslovaquia (1,60), Grecia (1,12); Serbia (0,86) y Montenegro (0,80)" (fra.europa.eu/sites/default/files/fra-2014-vaw-survey-main-results_en.pdf).

Segons l'última "Enquesta de violència masclista de Catalunya" de 2016 feta per la Generalitat, només van denunciar el 21,6% de les dones amb agressions que consideraven delictives (interior.gencat.cat/ca/eL_departament/publicacions/seguretat/estudis_i_enquestes/enquesta_de_violencia_masclista/).

Segons els estudis disponibles, el baix nombre de denúncies de les dones que han patit violència sexual representa una de les característiques d'aquest tipus de violències i s'explica a partir d'aquests tres elements: i) el temor a no ser cregudes quan van a la policia; ii) la por a les represàlies posteriors per part de l'agressor; i iii) la reacció de temor i el grau de confusió en què es troben les dones després de l'agressió. Aquest estat emocional condiona les dones que, en la majoria dels casos, no prenen les decisions més adequades i, en altres casuístiques, oculten el que va ocórrer i intenten oblidar-ho (Enrique Echeburúa, Paz de Corral, Irene Zubizarreta i Belén Sarasua, 1995: 28).

16 "Se estima que únicamente se denuncian dos de cada diez agresiones y que un 20% de las mujeres adultas españolas han sufrido una violación" (Enrique Echeburúa i Paz de Corral, 2006; Javier Urra, 2007, a M.ª Ángeles de la Cruz, 2014: 26).

17 Les dades del Consell General del Poder Judicial demostren, any darrere any, que les denúncies falses pràcticament no existeixen: entre 2009 i 2016, es van presentar 1.055.912 denúncies per violència de gènere i d'aquestes, tan sols 79 van resultar ser falses, és a dir, el 0,0075% del total (www.poderjudicial.es/cgpj/es/Poder-Judicial/Consejo-General-del-Poder-Judicial/Actividad-del-CGPJ/Memorias/Memoria-anual-2017--correspondiente-al-ejercicio-2016-).

- **Informar de la realitat dels acords judicials o extrajudicials.**

No fer servir aquests acords per presentar-nos com persones que busquem compensació econòmica o notorietat.

Els motius que ens porten a arribar a acords judicials i extrajudicials són diversos i la majoria de les vegades els admetem per evitar l'enfrontament amb un sistema patriarcal que no mostra empatia cap a nosaltres i requereix proves que sovint no podem aportar. Els acords acostumen a respondre més a una necessitat de reparació de la dignitat personal i de protecció i recuperació emocional que a un desig de compensació econòmica. Si un acord judicial dóna la possibilitat d'obtenir el reconeixement que hi ha hagut una agressió, i per tant que l'agressor pugui ser senyalat com a tal, pot representar una bona solució. També pot ser una manera de veure legitimada la nostra vivència i el nostre dolor, i una oportunitat per tant de reparació emocional i social. S'ha de parlar d'això.

- **Donar importància als processos de reparació.¹⁸**

Cal visibilitzar els processos de reparació, perquè les agressions sexuals són un atemptat contra els drets humans i tenen un impacte social. La vulnerabilitat social que provoquen les agressions sexuals no només afecta les dones agredides sinó també les nostres famílies, el nostre entorn més directe, diferents col·lectius i el conjunt de la societat, perquè és una vulneració dels drets i de les llibertats.

El fet que el trauma que patim les dones quedi en l'àmbit privat ens treu la possibilitat del reconeixement formal i de la restitució de la comunitat¹⁹.

¹⁸ "La restauración de la brecha entre la persona traumatizada y la comunidad depende, primero, del reconocimiento público del evento traumático, y después, de algún tipo de acción comunitaria. Una vez que se reconoce públicamente que una persona ha sido herida, la comunidad debe hacer algo para asignar responsabilidad por el daño y reparar la herida. Estas dos respuestas, reconocimiento y restitución, son necesarias para reconstruir el sentido de orden y justicia de la superviviente" (Judith Herman, 2015: 70).

¹⁹ "Las mujeres que se recuperan con más éxito son las que descubren algún significado en su experiencia que trasciende los límites de la tragedia personal. Muy frecuentemente, encuentran este significado uniéndose a otras en la acción social. [...] Al negarse a esconderse o ser silenciadas, al insistir en que la violencia sexual es un asunto público, y al pedir el cambio social, las supervivientes crean su propio monumento vivo" (Judith Herman, 2015: 73).

- **Informar sobre els recursos i serveis d'ajuda i recuperació i donar veu a les expertes i a les entitats feministes.**

Les entitats i expertes feministes tenen formació teòrica i experiència pràctica sobre les violències sexuals.

S'han de buscar noves fonts d'informació per contrastar l'autoritat de les fonts oficials, que la majoria de vegades no tenen una mirada de gènere. Donar veu a les expertes i a les entitats feministes és apostar per un canvi informatiu que aporti noves mirades i que ens situï en el centre de la informació. És també una manera d'oferir eines a dones que hagin patit una agressió sexual perquè sàpiguen on recórrer en cas de necessitar-ho.

Hi ha diferents fonts on acudir per tal de canviar aquesta mirada:²⁰

- Guia d'entitats de dones de l'Institut Català de les Dones: http://dones.gencat.cat/ca/ambits/guia_associacions
- Mapa d'entitats feministes de Barcelona: <https://ajuntament.barcelona.cat/dones/ca/recursos-i-actualitat/mapa-dentitats-feministes>
- Cercador d'expertes de l'Institut Català de les Dones: https://www.cercadordexpertes.cat/#_ga=2.17137981.588893293.1542021261-1710396848.1499674402
- Si con mujeres: <https://sites.google.com/view/siconmujeres>
- Directori d'expertes d'Euskadi: <http://www.emakunde.euskadi.eus/y62aConsultaWar/mujeres>
- Comissió de Dones Advocades de l'Il·lustre Col·legi de l'Advocacia de Barcelona: <https://www.icab.es>
- Comissió de Violència de Gènere i Igualtat del Consell dels Il·lustres Col·legis d'Advocats de Catalunya: <http://www.cicac.cat/arees/comissio-violencia-genero-igualtat/>
- Secció de Psicologia de les Dones, Gèneres i Diversitats del Col·legi Oficial de Psicologia de Catalunya: <http://www.copc.cat/secciones/4/Seccio-de-Psicologia-de-les-Dones-G-neres-i-Diversitats>

²⁰ Aquesta relació de fonts és només una mostra. Convidem a qualsevol entitat que desitgi formar part d'aquest llistat a contactar amb nosaltres a: infodonesvalentes@gmail.com.

2.2. Informar sobre els agressors i les agressions sexuals

2.2.1. No difuminar la responsabilitat dels agressors

- **Els únics responsables de les agressions sexuals són els homes agressors.**

- **Tots els agressors són responsables dels seus actes.**

Només col·locant la responsabilitat de manera clara sobre qui ha decidit portar a terme l'agressió —l'home agressor— podrem enfocar el problema amb claredat i precisió.²¹

- **Els factors externs (la pressió de grup, el consum d'alcohol o drogues) poden actuar de catalitzadors, però no són la causa de les agressions.**

Les agressions sexuals són accions premeditades i responen a l'exercici d'una determinada manera d'entendre les relacions entre dones i homes. Els factors externs només són elements que permeten l'agressor justificar les seves accions i evitar responsabilitzar-se'n.²²

- **No focalitzar la responsabilitat sobre altres (mares, pares, professionals de l'educació...).**

Les persones que no se van adonar-se de l'agressió no són les responsables del que va fer l'agressor. Encara que la responsabilitat col·lectiva és de tots i totes, la responsabilitat personal només correspon a l'agressor.

---

21 L'abusador utilitza estratègies molt precises per preparar i dur a terme l'abús. I sap perfectament que es tracta d'un abús (Roberta Luberti, 1997).

Segons l'estudi "Violència masclista i malaltia mental, repercussió en el tractament penal i la seva execució", realitzat per les doctores forenses Aina Estarellas i Belén Gallo de l'IMLCFC, i la doctora Ana Milena, psicòloga i epidemiòloga, no existeix un perfil psicopatològic específic en els agressors de violència de gènere. L'estudi no ha trobat una associació entre la presència d'una malaltia mental i el tipus de delictes" (justicia.gencat.cat/ca/inici/nota-premsa/?id=304949). Tot i això, segons l'estudi "Percepció social de la violència sexual" (2018: 90), la majoria de les persones enquestades considera que el motiu principal de les agressions sexuals són els problemes mentals.

22 "El abuso de drogas y alcohol sirve para que los agresores se otorguen el permiso de tener conductas no permitidas socialmente" (Save the Children, 2001).

"El consumo les ayuda a cometer el delito, inhibiendo el miedo que pueden sentir momentos antes" (Encarnación Roig, 1999).

"Estos agresores han decidido, con anterioridad al consumo de sustancias, mantener relaciones sexuales con alguien, con o sin su consentimiento. Ganan la simpatía de la persona y la separan de las personas de las que iba acompañada [...]. No consideran que la víctima vaya a tener efectos psicológicos graves y sus preocupaciones se centran en ellos mismos; no es su culpa si tuvieron que conseguir lo que querían por medio de la fuerza o de la intimidación" (Encarnación Roig, 1999).

- **No presentar els agressors com a homes no integrats a la societat.**

- **Els agressors pertanyen a totes les classes socials i nacionalitats i la majoria tenen una vida rutinària.**

Cal deixar d'alimentar el mite que els agressors sexuals són persones amb dificultats per integrar-se a la societat o que tenen un origen social i geogràfic determinat.²³ Els homes agressors pertanyen a totes les classes socials i a totes les nacionalitats. A més, quan les informacions se centren a destacar aquests elements s'està oferint una informació esbiaixada que no té res a veure amb l'agressió sexual i que criminalitza determinades procedències geogràfiques i socials.

- **La majoria dels agressors són homes coneguts i del nostre entorn de confiança.²⁴**

Quan s'associen les agressions sexuals a agressors desconeguts s'està promovent una cultura de la por entre les dones que ens resta llibertat i autonomia.²⁵

²³ El 45% dels abusadors estan casats; el 60% té filles i fills; el 90% no té cap patologia (malaltia mental, alcoholisme, toxicodpendència) ni factors particulars de caràcter social (pobresa, marginació).

El perfil és el d'un home d'entre 35 i 45 anys, sense distinció de classe social (Roberta Luberti, 1997).

²⁴ Segons l'última "Enquesta de violència masclista de Catalunya" de 2016 feta per la Generalitat, el 81,7% dels agressors de les dones que han patit agressions durant la infància eren homes coneguts o familiars. (interior.gencat.cat/ca/el_departament/publicacions/seguretat/estudis_i_enquestes/enquesta_de_violencia_masclista).

²⁵ "Cuanto mayor es el grado de relación, mayor será la coerción permitida, de manera que una violencia sexual cometida por un extraño puede ser reconocida como violación, mientras que el mismo acto llevado a cabo por un conocido puede no serlo. Dado que la mayoría de las violaciones son de hecho cometidas por personas conocidas o del círculo íntimo de la mujer, la mayoría de las violaciones no son reconocidas por la ley" (Judith Herman, 2015: 72).

"Només el 18,6% de les violacions que es produeixen fora de l'àmbit de la parella són comeses per desconeguts" ("Primera Enquesta de Percepció Social de la Violència Sexual", 2018: 58).

- **Les agressions no són fets fortuits motivats per un impuls sinó accions premeditades.**

Els agressors saben el que fan. No actuen moguts pel desig sexual ni per cap disfunció sexual, sinó per imposar el control i el poder de l'home sobre les dones, adolescents, nenes i nens. L'objectiu de l'agressor és provocar humiliació i temor per demostrar el seu poder més que una satisfacció sexual.²⁶

²⁶ "Los agresores no tienen desconexiones patológicas con la realidad, de manera que, si bien pueden presentar trastornos de personalidad y alteraciones en el comportamiento relacional, son capaces de entender el alcance de sus actos [...]" Hay diferentes tipologías de agresores, pero todos "comparten como característica socializadora la autoafirmación del varón a través de la utilización de la relación sexual. Todos comparten este criterio y lo consideran racional" (Soledad Galiana, 1994: 17).

2.2.2. No minimitzar les agressions sexuals

- **Presentar els agressors com a autors d'un delict i no permetre que es justifiquin i desresponsabilitzin.**

- **No reproduir les seves paraules de manera acrítica.**

Els agressors tenen discursos en què sembla que es penedeixen, però implícitament culpabilitzen les persones a les quals han fet mal, es justifiquen o minimitzen l'agressió. S'ha de conèixer el llenguatge que fan servir per a no deixar que es justifiquin, o si més no destapar aquests missatges nocius de les seves declaracions.

- **Quan siguin persones famoses, no destacar aquest fet per a sobre del fet delictiu.**

S'ha d'anar amb compte de no presentar-los fent èmfasi en la seva respectabilitat social i en la seva posició social, econòmica i/o política de forma que es posi en dubte la violència exercida o la faci aparèixer com a menys important o greu. Si es destaquen aquests elements cal fer-ho posant èmfasi en el fet que aquestes persones ocupen una posició de poder i superioritat social i/o econòmica, i que possiblement han utilitzat aquest fet per dur a terme l'agressió.²⁷

²⁷ "Para escapar de la responsabilidad de sus crímenes, el perpetrador hace todo lo que puede para promover el olvido. Secreto y silencio son su primera línea de defensa. Y si el secreto cae, el perpetrador ataca la credibilidad de la víctima. Si no puede asegurarse de que no hable, se asegurará al menos de que nadie la escuche. Esto puede hacerse con un gran número de argumentos, desde la negación más evidente a la racionalización más elegante y sofisticada. Después de cada atrocidad podemos esperar escuchar las mismas disculpas predecibles: nunca sucedió, la víctima miente, exagera, se lo merecía o lo provocó, y en todo caso es hora de olvidar el pasado y seguir adelante. Cuanto más poderoso sea el perpetrador, mayor será su prerrogativa para nombrar y definir la realidad, y más completamente imperarán sus argumentos" (Judith Herman, 2015: 7).

- **Les violències sexuals són un fenomen estructural fruit del masclisme.**

Les agressions sexuals són l'expressió de l'exercici del poder de l'home fruit del masclisme social. Cal contextualitzar-les i no tractar-les com fets aïllats. No són escàndols o xafarderies. Si es posen, per exemple, a la secció de "Successos" s'està dient que són fruit d'una casualitat i que són actes no premeditats. Si es posen a les seccions d'"Estil", "Gent" o "Tendències" s'estan banalitzant.

Les agressions sexuals formen part d'una estructura patriarcal violenta contra les dones, nenes i nens i cal visibilitzar aquest entramat que és un problema social i polític. Una manera de fer-ho és contextualitzant les informacions en el marc de les agressions (amb declaracions, dades, infografies, testimonis...)²⁸

²⁸ Entre el 15 i el 25% de dones europees —una de cada deu— ha estat víctima d'una agressió sexual a Europa des dels quinze anys (European Union Agency for Fundamental Rights, FRA, 2014).

El 26,6% de les dones entre 18 i 70 anys de Catalunya —una de cada quatre— ha patit una agressió masclista d'especial gravetat al llarg de la seva vida. El 6,8% de les dones ha estat víctima d'alguna agressió masclista que la mateixa víctima ha considerat delictiva, però només el 17,7% d'aquestes dones ha denunciat els fets ("Enquesta de Violència Masclista de Catalunya", 2010).

"En la població general, entre el 15,5% dels homes i el 19% de les dones ha patit abusos en la infància" (Pereda i Forns, 2007: 422). Encara que hi ha un augment en la seva detecció, només es coneixen entre el 10 i el 20% dels casos (Save the Children, 2001: 177).

"Un sistema que permite la desaparición forzada de mujeres y la tortura sexual es un régimen político sexista bien definido. Dicho de otra manera, la tortura sexual, el asesinato y la desaparición de mujeres no son una cuestión de mala suerte, no son cosas que 'a veces pasan', es una noción política que vertebra y estructura el sistema social" (Nerea Barjola, 2018: 33).

"Solo las personas afortunadas pueden encontrar la violencia inusual" (Judith Herman, 2015: 33).

Tot i així, segons l'enquesta del Centro de Investigaciones Sociológicas de febrer del 2017, només per l'1,6% de les persones enquestades un dels tres problemes més preocupants era la violència contra les dones (www.cis.es/cis/export/sites/default/-Archivos/Marginales/3160_3179/3168/es3168mar.pdf).

- **Diferenciar els tipus d'agressions sexuals.**

Històricament, s'associa la violència sexual a l'agressió sexual amb penetració vaginal. Hem de visibilitzar les agressions sexuals més enllà de la penetració vaginal amb ús de la força. S'han de diferenciar les agressions sexuals, perquè la ciutadania pugui entendre que hi ha molts tipus d'agressions que també s'han de tenir en compte: altres tipus de penetracions, violència sense ús de la força física ni penetració, assetjament laboral i/o cibernètic... També és important ressaltar que, segons el codi penal, abans dels 16 anys no es pot donar consentiment per mantenir relacions sexuals amb persones adultes, i que hi ha circumstàncies que fan que l'agressió tingui especial gravetat des del punt de vista jurídic, com ara que la persona que hagi patit la violència sigui especialment vulnerable per edat, condició mèdica o qualsevol altra situació, o que hi hagi una relació de superioritat o parentiu, o que s'utilitzin armes, entre d'altres.

- **No relacionar les agressions sexuals amb el consentiment.**

El consentiment és un acord deliberat, conscient i lliure de la voluntat respecte a un acte extern, propi o estrany. En una agressió sexual mai hi ha consentiment, i s'ha d'anar amb compte:

- El consentiment previ no invalida una negativa posterior. Les dones podem canviar d'opinió i se'ns ha de respectar.
- Hi ha consentiments que no tenen res a veure amb les agressions (fumar-se un porro amb algú, anar a casa d'algú, quedar amb algú, etc.).
- Que no hi hagi hagut violència o agressivitat física durant l'agressió no suposa que hi hagi hagut consentiment.²⁹

- **Evitar comparacions avantatjoses amb altres delictes si fer-ho implica minimitzar les agressions.**

Si es compara una agressió sexual amb un altre fet delictiu, cal vigilar perquè no es minimitzi l'agressió. Podríem contribuir a alimentar un imaginari que resta importància a les agressions sexuals.

²⁹ "Un pensamiento tradicional sobre la violación es el que sostenía que las mujeres seducían a sus agresores, o bien que no se resistían lo suficiente. Esta idea introduce la dificultad de establecer la diferencia entre consentimiento y no consentimiento que además sienta las bases para justificar a los agresores y culpabilizar a las mujeres de las agresiones" (Nerea Barjola, 2018: 34-35).

2.3. Llenguatge fotogràfic i audiovisual

- **Respectar la nostra intimitat i la del nostre entorn.**

Abans de mostrar el rostre o qualsevol altre element visual que ens pugui identificar o identificar el nostre entorn cal demanar autorització i respectar el nostre procés de recuperació.

En cas que alguna de les dones no volgués aparèixer fotografiada o gravada, cal buscar imatges de recurs que informin dels fets o del seu context sense caure en el sensacionalisme.

- **Mostrar-nos de forma activa.**

Les fotografies i els vídeos cal que ens mostrin allunyades del victimisme on se'ns vol situar. Som dones diverses, amb inquietuds, professions, vida social... Cal fer pública la capacitat d'acció i reacció, d'empatia i resiliència que posseïm.

- **Evitar imatges de caràcter emocional i/o morbós.**

Les imatges morboses o que apel·len a les emocions no serveixen per mostrar la dimensió real de les agressions sexuals i ens situen com a víctimes i objectes sexuals passius. Res a veure amb la nostra realitat.

- **Identificar els agressors com es fa amb els autors d'altres delictes.**

Les imatges, fotogràfiques i audiovisuals, han de mostrar els agressors. Han de poder ser identificats com succeeix amb els autors d'altres delictes. Identificar-los pot posar sobre avís a altres dones i salvar-les d'una agressió, especialment quan l'agressor és reincident. També contribueix al procés de reparació.

- **Publicar fotos recents dels agressors en cas de ser majors d'edat.**

Cal que les imatges dels agressors siguin recents, perquè d'altra manera la informació perd el caràcter d'ajuda social i reparació que ha de tenir.

- **Quan l'agressor sigui una persona pública, evitar magnificar la seva posició social per desvincular-lo de l'agressió.**

L'home ha d'aparèixer per la raó que ha motivat la notícia i aquesta no és cap altra que ser l'autor de l'agressió sexual. S'ha d'evitar mostrar l'agressor com un triomfador o en un context que ens remeti més a la seva posició i carrera professional que al subjecte perpetrador de l'agressió. En canvi, cal destacar que el poder que aquest home tenia li ha donat més impunitat, i que aquesta situació, fins i tot, pot obrir les portes a què hi hagi més persones afectades que s'atreveixin a fer-ho públic.

- **No publicar fotos o audiovisuals de recurs que donin peu a interpretacions errònies.**

Si en relació a una informació sobre una agressió sexual, publiquem imatges de dones bevent alcohol o amb actituds lúdiques o festives, podem induir a errors d'interpretació i emetre missatges implícits contradictoris amb la informació que volem donar.

3. AGRAÏMENTS

Aquesta guia ha estat possible gràcies a la col·laboració desinteressada de moltes dones, i alguns homes, que han volgut aportar la seva experiència i el seu coneixement.

En primer lloc, volem mostrar el nostre agraïment cap a les vint dones que havien viscut agressions sexuals i que al llarg de dos anys han treballat amb nosaltres. Han demostrat ser dones valentes, perquè tot i ser conscients que s'exposaven a recaure en el seu procés de recuperació han continuat el treball endavant, compromeses amb la finalitat del projecte: Ainhoa Bertrán, Laia, Alice Coudene, Eva S. R., M. L., Rut Carrizosa, E. M., Floriane van Dijk, Carla F., Ester, Ana, Elena, L. Z., Elena, M. S., Pepa, Carmen G., Marieta, VR i AC.

En segon lloc, a totes les i els periodistes que han aportat el seu coneixement professional amb la voluntat de millorar les informacions i contribuir a la construcció dels nous discursos: Laura Aznar, Lara Bonilla, Enric Borràs, Anna Celma, María Jesús Ibáñez, Anna Palou, Guillem Sánchez, Núria Marrón, Sònia Pau, Maite Piulachs, Laia Soldevila.

També volem agrair les aportacions del comitè de professionals que ha revisat les recomanacions i ens han ajudat a millorar-les: Anna Celma, Montse Pineda, Carla Vall i Júlia Vega.

A les companyes i amigues Glòria Escudero, Imma Torres i Ana Sáñez pel seu suport i per la seva feina. A Pilixip pel disseny i maquetació i a Paula Monteiro per la revisió lingüística. A les entitats amigues, Creación Positiva i Surt, que ens han acompanyat al llarg d'aquest procés. A la Casa de la Premsa; el Sindicat de Periodistes de Catalunya; la Xarxa Internacional de Dones Periodistes; l'ADPC i el Col·legi de Periodistes de Catalunya.

A Inma Pascual (Cúrcuma); Raquel Gómez, Laura Luque i Júlia Abelló (Centre Jove d'Atenció a les Sexualitats. Programa Jove de l'Associació de Drets Sexuals i Reproductius); Meritxell Benedí (Surt); Mar Quintana (Enruta't) i Berenice Domínguez (Espai Ariadna).

I, per descomptat, a l'Ajuntament de Barcelona i a l'Institut Català de les Dones, que han confiat en el nostre projecte, demostrant novament el seu compromís i voluntat per construir una societat lliure d'agressions sexuals.

Violeta García, psicòloga de l'Associació d'Assistència a Dones Agredides Sexualment (AADAS), i Isabel Muntané, periodista i codirectora del Màster Gènere i Comunicació de la Universitat Autònoma de Barcelona, no hauríem pogut fer aquesta feina sense totes les persones que ens han acompanyat.

4. BIBLIOGRAFIA

- BARJOLA, Nerea (2017). *Microfísica sexista del poder. El caso Alcàsser y la construcción del terror sexual*. Barcelona: Virus Editorial.
- CENTRO DE INVESTIGACIONES SOCIOLOGICAS (2017). Recuperat des de: <https://bit.ly/2j3YiAE>
- CONSELL GENERAL DEL PODER JUDICIAL (2017). Recuperat des de: <https://bit.ly/2Qyk2nF>
- DE LA CRUZ, M.ª Ángeles (2014). "Estudio descriptivo de una muestra de víctimas de agresión sexual", *Psicopatología Clínica, Legal y Forense*, núm. 14, p. 25-49.
- DELEGACIÓN DEL GOBIERNO PARA LA VIOLENCIA DE GÉNERO: "Primera Encuesta sobre Percepción social de la violencia sexual" (2018). Madrid: Ministerio de Sanidad, Servicios Sociales e Igualdad. Centro de Publicaciones. Recuperat des de: <https://bit.ly/2QA7Qm8>
- ECHEBURÚA, E., CORRAL, P., ZUBIZARRETA, I. i SARASUA, B. (1995). *Trastorno de estrés postraumático crónico en víctimas de agresiones sexuales*. A Coruña: Fundación Paideia.
- ESTARELLAS, Aina, GALLO, Belén i MILENA, Ana (2018). "Violència masclista i malaltia mental, repercussió en el tractament penal i la seva execució", treball de recerca. Recuperat des de: <https://bit.ly/2UbCocX>
- EUROPEAN UNION AGENCY FOR FUNDAMENTAL RIGHTS (2014). *Violencia de género contra las mujeres. Una guía a escala de la UE*. Luxemburgo: Oficina de Publicaciones de la Unión Europea.
- FERNÁNDEZ DÍAZ, Natalia (2003). *La violencia sexual y su representación en la prensa*. Barcelona: Anthropos Editorial.
- GALIANA, Soledad i DE MARIANAS, Helena (1994). *Estudio sobre el agresor. Causas y situaciones de las agresiones sexuales*. Madrid: CAVAS.
- GENERALITAT DE CATALUNYA (2010): "Protocol per a l'abordatge de la violència masclista en l'àmbit de la salut a Catalunya", dossier 5, document operatiu de dones amb discapacitat. Barcelona: Departament de Salut. Direcció General de Planificació i Avaluació. Recuperat des de: <https://bit.ly/2QdxttJ>
- HERMAN, Judith (2015). *Trauma and Recovery. The aftermath of violence. From domestic abuse to political terror*. Nova York: Basic Books.
- LUBERTI, Roberta i BIANCHI, Donatella (1997). *...e poi disse che avevo sognato: Violenza sessuale intrafamiliare sui minori. Caratteristiche del fenomeno e modalità di intervento*. Firenze: Cultura della Pace.
- MILLÁN, Sandra, SEPÚLVEDA, Ángeles, SEPÚLVEDA, Pilar i GONZÁLEZ, Beatriz (1998). *Mujeres con discapacidad y violencia sexual: guía para profesionales*. Sevilla: Consejería para la Igualdad y Bienestar Social. Dirección General de Personas con Discapacidad.
- MURARO, Luisa. "Il signore dello stupro", *L'Unità*, Roma (24 de març de 1989).
- ODGEN, Pat i MINTON, Kenuni (2006). *El trauma y el cuerpo; un modelo sensoriomotriz de terapia*. Bilbao: Desclée de Brouwer.
- PEREDA, Noemí i FORNS, Maria (2007). "Prevalencia y características del abuso sexual infantil en estudiantes universitarios españoles", *Child Abuse & Neglect*, núm. 31 (4), p. 417-426.
- PROGRAMA DE SEGURETAT CONTRA LA VIOLÈNCIA MASCLISTA (2016). "Enquesta de violència masclista a Catalunya Generalitat de Catalunya". Recuperada des de: <https://bit.ly/2E9NV7X>
- ROIG, Encarnación (1999). *Estudio sociológico sobre los reclusos por delitos contra la libertad sexual*. Madrid: Dirección General de la Mujer. Consejería de Sanidad y Servicios Sociales, Comunidad de Madrid i Asociación de Asistencia a Mujeres Violadas.
- ROTHSCHILD, Babette (2009). *Ayuda para el profesional de la ayuda*. Bilbao: Desclée de Brouwer.
- SAVE THE CHILDREN (2001). *Abuso sexual infantil: manual de formación para profesionales*. Recuperat des de: <http://bit.ly/1OuauUH>.
- STRANO, Marco (2003). *Manuale di criminologia clinica*. Firenze: See Edizioni.

**DO
NES
VALEN
TES**